

مقدمه‌ای بر
مردم‌شناسی اعتقادات دینی
با تکیه بر اعتقادات مردم ایران

تألیف:

یعقوب (داود) شربتیان

عضو هیئت‌علمی دانشگاه آزاد اسلامی

واحد گرمسار

انتشارات آوای نور

تهران - ۱۴۰۰

سرشناسه	: شریتیان، یعقوب، ۱۳۳۹ -
عنوان و نام پدیدآور	: مقدمه‌ای بر مردم‌شناسی اعتقادات دینی با تکیه بر اعتقادات مردم ایران/ تالیف یعقوب (داود) شریتیان.
مشخصات نشر	: تهران : آوای نور، ۱۴۰۰.
مشخصات ظاهری	: ۳۳۳ ص.
شابک	: ۹۷۸-۶۰۰-۳۰۹-۸۱۵-۲
وضعیت فهرست نویسی	: فیبا
یادداشت	: کتابنامه: ص. ۲۱۱ - ۲۲۳.
موضوع	: انسان‌شناسی دین -- ایران
موضوع	: Anthropology of religion -- Iran
موضوع	: شعایر و مراسم مذهبی -- ایران -- تاریخ
موضوع	: Rites and ceremonies -- Iran -- History
موضوع	: ایران -- دین -- تاریخ
موضوع	: Iran -- Religion -- History
رده بندی کنگره	: ۴۷۰.GN
رده بندی دیویی	: ۶۰۹۵۵/۳۰۶
شماره	: ۸۴۴۸۱۳۸

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

مقدمه‌ای بر مردم‌شناسی اعتقادات دینی با تکیه بر اعتقادات مردم ایران

تألیف: یعقوب (داود) شربتیان

ناشر: آوای نور

صفحه‌آرا: فاطمه حامدی

چاپ: اول ۱۴۰۰

شمارگان: ۵۰۰ نسخه

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۳۰۹-۸۱۵-۲

نشانی: تهران، میدان انقلاب، خیابان ۱۲ فروردین، خیابان شهید وحید نظری، پلاک ۹۹، طبقه

دوم، تلفن: ۶ و ۶۶۹۶۷۳۵۵، شماره: ۶۶۴۸۰۸۸۲

همه حقوق برای ناشر و مؤلف محفوظ است. قیمت ۷۰۰۰۰ تومان

تقدیم به:

روان پاک عزیزان خفته در خاک

حاج علی
حاج حبیب الله
و
فرحناز خانعلی دوست

فهرست مطالب

مقدمه	۱۱
فصل اول: درآمدی بر مردم‌شناسی و انسان‌شناسی اعتقادات دینی.....	۱۵
تعاریف انسان‌شناسی و مردم‌شناسی	۱۵
شاخه‌های مردم‌شناسی	۱۶
انسان‌شناسی اعتقادات دینی.....	۱۸
قلمرو مردم‌شناسی دینی.....	۲۰
روش تحقیق در انسان‌شناسی اعتقادات دینی.....	۲۱
فصل دوم: دین؛ تعاریف، خاستگاه‌ها و نظرات	۲۵
دین و واژگان مترادف آن.....	۲۶
طبقه‌بندی دین.....	۲۷
خاستگاه دین.....	۳۳
نظریه جاندار پنداری.....	۳۴
نظریه دینامیسم.....	۳۴
نظریه پرستش طبیعت.....	۳۵
نظریه سحر و جادو.....	۳۵
نظریه برآورده شدن خواسته‌ها.....	۳۶
نظریه یگانه‌پرستی اولیه.....	۳۷
رابطه دین با جامعه و اهمیت آن.....	۳۷
کارکردهای اصلی دین از منظر مردم‌شناسی.....	۳۹
فصل سوم: اسطوره‌شناسی.....	۴۳
دیدگاه صاحب‌نظران درباره اسطوره.....	۴۴
تاریخ اسطوره‌شناسی.....	۴۸
پیدایی اسطوره.....	۴۹
خاستگاه اسطوره‌های ایرانی.....	۵۱
اسطوره‌های آفرینش.....	۵۳

آفرینش در اسطوره‌های ایرانی ۵۷

فصل چهارم: توتم و تابو ۵۷

توتم ۵۷

منشأ توتمیسم و نظریه‌های مطرح در مورد آن ۵۸

ویژگی‌ها و واجبات آیین توتمی ۶۰

مراسم توتمیسم و توتم خواری ۶۱

توتم‌گرایی حیوانی ۶۷

تابو ۶۹

اهداف تابو ۷۱

منع‌های تابویی و طبقه‌بندی آن‌ها ۷۲

تابوی رفتار با دشمنان ۷۳

تابوی بزرگان ۷۳

تابوی مردگان ۷۴

فصل پنجم: جاندار پنداری، یادگار پرستی و مانا ۷۷

جاندار پنداری ۷۷

عمومیت جاندار پنداری و صور گوناگون آن ۷۸

خصوصیات جاندار پنداری ۸۱

جاندار پنداری در فرهنگ مردم ایران ۸۲

یادگار پرستی «فتیشیسم» ۸۴

شیء باوری در فرهنگ ایرانیان ۸۶

مانا ۸۸

نیروی مانا از نظر اندیشمندان ۹۰

مانا در باور ایرانیان ۹۳

فصل ششم: شامان‌گرایی، جادو و خرافات ۹۷

شامان‌گرایی ۹۷

تعاریف، آرا و نظرات ۹۷

وظایف و نقش‌های شامان ۹۸

کسب نیروهای شامانی ۱۰۰

شامان‌گرایی در ایران ۱۰۱

۱۰۳	آیین پری خوان در میان ترکمن‌ها
۱۰۵	مراسم زار
۱۰۸	جادو
۱۱۲	اشکال، صور و مصادیق جادو
۱۱۲	تفاوت دین با جادو
۱۱۳	رابطه دین و جادو
۱۱۵	تفاوت معجزه با سحر و جادو
۱۱۶	خرافات

فصل هفتم: دین‌های ایران باستان

۱۱۹	آیین مهر
۱۲۶	آیین زرتشت
۱۲۹	آیین زروانی
۱۳۰	آیین مانی
۱۳۳	آیین مزدک

فصل هشتم: مراسم آیینی

۱۳۹	ویژگی‌های مراسم آیینی
۱۴۰	کارکردهای مراسم آیینی
۱۴۱	نمونه‌ای از مراسم آیینی در ایران
۱۴۲	مراسم پیر شالیار
۱۴۴	مراسم قالی‌شوینان
۱۴۶	نخل‌گردانی در یزد
۱۴۸	پیر سبز
۱۴۹	آیین خرّه‌گیری در میان اقوام لر

فصل نهم: جشن‌ها و اعتقادات دینی

۱۵۳	رده‌بندی جشن‌ها
۱۵۴	ویژگی جشن‌ها
۱۵۵	ویژگی جشن‌های ملی و اسطوره‌ای ایران
۱۵۵	طبقه‌بندی جشن‌های ایران باستان
۱۵۷	جشن‌های ماهیانه

۱۶۵ جشن سده
۱۶۷ فصل دهم: مناسک گذر و تقویت
۱۶۷ مناسک گذر
۱۷۱ مراسم گذر در ایران
۱۷۴ مناسک تقویت
۱۷۷ مراسم تقویت در ایران
۱۸۳ فصل یازدهم: صوفیان و دراویش و آداب و رسوم آنها
۱۸۴ دراویش و صوفیان
۱۸۴ تفاوت تصوف با عرفان
۱۸۷ خاستگاه و منشأ تصوف
۱۹۰ فرق و طریقت‌های تصوف
۱۹۲ آداب و رسوم صوفیان و دراویش
۱۹۹ فصل دوازدهم: مرگ و زندگی پس از آن
۲۰۰ باور به پیامدهای زندگی پس از مرگ
۲۰۱ رستاخیز و بهشت و جهنم
۲۰۷ آیین کفن و دفن
۲۰۹ مراسم تدفین در میان ایرانیان باستان و پیروان زرتشت
۲۱۱ فهرست منابع

مقدمه

تاریخ از آغاز تاکنون هرگز قوم و ملتی را سراغ ندارد که بدون اعتقادات دینی زندگی کنند و چنین می‌توان ادعا نمود که قدمت دین و دین‌ورزی به اندازه قدمت حضور انسان بر این کره خاکی است. چنانکه مطالعات باستان‌شناسان و انسان‌شناسان نشان داده است، مذهب جزو لاینفک زندگی بشری در تمام اعصار بوده و دین به اندازه‌ای فراگیر و پیچیده است که هیچ دوره‌ای در تاریخ بشر، خالی از اعتقاد دینی نبوده است. کشف مجسمه‌ها، نقاشی‌ها و اشیای دینی از تمدن‌های ماقبل تاریخ، همه و همه نشان‌دهنده سرشت دینی نوع بشر است. اینکه حتی یک انسان بی‌اعتقاد به دین، در شرایط نامطمئن بحران روحی و درماندگی، ناخودآگاه به خدا و نیروهای ماوراءالطبیعه فکر کند و از او استمداد طلبد، پدیده ثابت‌شده‌ای است.

در عین حال شاید این سؤال پیش آید که پرداختن به یک سری اعتقادات کم‌وبیش از یادرفته و گاه ظاهراً خرافی در عصری که بشر برای رفتن به سایر سیارات برنامه‌ریزی می‌کند چه سودی در بر دارد؟ در پاسخ به این سؤال باید گفت بررسی اعتقادات گذشتگان نه تنها به لحاظ علمی قابل توجه بوده؛ بلکه در میان مردم متمدن امروزی یک سلسله‌مناسک و باورهایی یافت می‌شود که ریشه در ژرفای قرون و اعصار دارد و سالیان سال است که بشر آن‌ها را در اندیشه خود یدک می‌کشد؛ بنابراین جهت شناخت این اعتقادات نیاز است تا گذشته دینی او مورد مطالعه قرار گیرد. ضمن آنکه بسیاری از اقوام کهن که امروز حضور دارند دارای پیشینه دینی متفاوت با زمان حال خود هستند و به نظر می‌رسد که دین جدیدی جایگزین دین سابق آنان شده و دین کهنه به فراموشی سپرده شده است؛ اما با توجه به مطالعات تاریخی می‌توان دریافت که اثرات آن‌ها هنوز باقی مانده است. به‌عنوان مثال با وجود از میان رفتن ادیان ایرانی همچون میترائیسم و مانویت نه تنها هنوز هم برخی از آثار به جا مانده از این ادیان را در باور ایرانیان می‌توان شاهد بود؛ بلکه بقایای آن نیز در اندیشه مردمان فعلی اروپا قابل‌رؤیت است. به عبارت دیگر گرچه بسیاری از ادیان نابود یا فراموش شده‌اند اما تفکرات آن‌ها هنوز بر باقی‌مانده آن تمدن دیده می‌شود. از اینجاست که مطالعه در باب اعتقادات گذشتگان و ادیان ضروری به نظر می‌رسد.

اصولاً می‌توان چنین ادعا نمود پیوند دین و آدمی پیوندی دیرین و پایدار؛ اما دستخوش تغییرات بوده است. دین همچنان به‌عنوان مؤلفه‌ای بنیادین به حیات خود در جوامع گوناگون بشری ادامه خواهد داد؛ اما در عین حال، با تأثیر پذیرفتن انسان از زمانه و محیطی که به سرعت دگرگون می‌شود؛ جایگاه، نقش و عملکرد دین نیز دگرگون خواهد شد.

ژ. میلتن یینگر (Yinger) جامعه‌شناس و دین‌پژوه معتقد است که بشر برای زندگی خود به یک سلسله‌ارزش‌های فراگیر نیاز دارد. ارزش‌هایی که باید برای مسائل غایی حیات به ویژه معمای مرگ پاسخ‌هایی را فراهم سازد. به‌علاوه این ارزش‌ها باید مشکلاتی چون ناکامی، مصیبت، رنج و سرخوردگی را برای بشر توجیه نمایند و در این میان فقط دین است که عهده‌دار پاسخ‌هایی به این مسائل است.

«کلیفورد گیرتز» دین‌پژوه و انسان‌شناس معاصر آمریکایی نیز معتقد است که دین؛ جهان و انسان را معنادار می‌سازد. انسان نمی‌تواند جهانی را بپذیرد که همراه با هرج و مرج و مبتنی بر تضاد باشد. از نظر «گیرتز» بشر از این جهت به دین رجوع می‌کند که «وی را از سردرگمی نجات دهد و تجربه رنج را برای او تحمل‌پذیر سازد».

فیلسوف و روان‌شناس نامی، ویلیام جیمز معتقد است: «درست است که سرچشمه بسیاری از امیال درونی ما امور مادی طبیعی است؛ ولی بسیاری از آن‌ها هم از دنیایی ماورای این دنیا سرچشمه می‌گیرد». وی اضافه می‌کند: «دلیل اینکه اصولاً بسیاری از کارهای بشر با حساب‌های مادی جور در نمی‌آید همین است.»

از این رو دین به‌عنوان یکی از مصادیق قدرتمند جامعه به‌طور کلی همه ابعاد زندگی بشری را تحت تأثیر قرار داده است. تولد، ازدواج، مرگ و اخلاقیات یک تمدن در کالبد دین جای می‌گیرد و برای مطالعه هر پدیده‌ای بهتر است دین آن جامعه را نیز مدنظر داشت. در تحقیقات دین‌پژوهانه جدید نیز، دین از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است. شناخت دین در جوامع صنعتی مدرن، دانش جامعه‌شناسی دین را پدید آورده و فهم دین در جوامع سنتی و کمتر توسعه‌یافته، به پیدایش علم مردم‌شناسی دین انجامیده است؛ اما موضوع تحقیق در هر دو رشته مذکور، دین و یا باورها و عقاید دینی، اعمال، آداب، رسوم و شعائر دینی عینیت یافته است و نه آنچه توسط متکلمان و مبلغان دینی به‌عنوان دین حق و ثابت، وحی منزل تلقی می‌گردد.

کتاب حاضر نیز با نگاه مردم‌شناسی به بخش کوچکی از اعتقادات دینی اقوام و ملل گوناگون به‌ویژه اعتقادات ایرانیان توجه دارد:

در این کتاب در فصل اول به تعاریفی از انسان‌شناسی اعتقادات دینی و شاخه‌های آن و همچنین روش تحقیق در این حوزه پرداخته شده است.

در فصل دوم تعاریف دین، خاستگاه‌ها و نظرات مربوط به آن بررسی شده‌اند. در فصل سوم ضمن ارائه تعاریفی از اسطوره و اهمیت آن از منظر مردم‌شناسی به رابطه اسطوره و دین توجه شده است.

فصول چهارم و پنجم به واژگان کلیدی اعتقادات دینی همچون توتّم، تابو، جاندار پنداری، یادگار پرستی و مانا می‌پردازند و موضوعاتی همچون شامان‌گرایی، جادو و خرافات نیز در فصل ششم جای گرفته‌اند.

در فصل هفتم به‌طور خلاصه در مورد ادیان ایران باستان همچون میترائیسم، آیین زرتشت، زروانی، مانویت و مزدکی صحبت شده است.

فصول هشتم، نهم و دهم به مراسم آیینی، جشن‌ها و مناسک گذر و تقویت اختصاص یافته‌اند.

در فصل یازدهم آداب و رسوم صوفیان و دراویش بررسی شده‌اند.

فصل آخر این کتاب نیز «مرگ و زندگی پس از مرگ و آداب و رسوم مربوط به آن» نام‌گذاری شده است.

توضیح اینکه کتاب حاضر تا حد امکان سعی نموده تا بر اساس سرفصل‌های پیشنهادی شورای عالی برنامه‌ریزی دانشگاه‌ها تألیف گردد. ضمن آنکه باید اذعان داشت مؤلف به‌هیچ‌وجه مدعی نیست که این نوشتار کتاب کاملی از تمام وجوه و جنبه‌های ادیان و آداب و رسوم مربوط به دین‌باوران است؛ زیرا اصولاً بحث اعتقادات نه در این وجیزه گنجد و نه آن کار از این حقیر برآید و بر این اساس قطعاً ایرادات و خطاهای فراوانی بر این کتاب وارد است.

در اینجا بر خود واجب می‌دانم تا از همه عزیزانی که در تألیف این کتاب مرا یاری نموده‌اند صمیمانه تقدیر و تشکر به عمل آورم.

یعقوب (داود) شربتیان

بهار ۱۴۰۰

